

*Орловська Н. А.,**доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Міжнародного гуманітарного університету*

ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВУ В СІМ'І: СТАНДАРТИ ООН ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Анотація. Стаття присвячена актуальним питанням запобігання насильству в сім'ї в Україні. На підставі аналізу моделей запобігання сімейному насильству, які представлені в рекомендаціях ООН, з огляду на кримінологічну ситуацію в цій сфері окреслені перспективні напрями вдосконалення запобіжної діяльності.

Ключові слова: насильство в сім'ї, насильницька злочинність, конфлікт, комунікаційний простір, модель запобігання насильству в сім'ї.

Постановка проблеми. Наукова розробка проблематики насильства в сім'ї в сучасному вигляді була актуалізована в 60-х рр. XX ст. У цей період у США почали з'являтися розвідки стану та наслідків насильницьких проявів у родинях. Зокрема, однією з перших робіт у цій сфері стала стаття Г. Кемпа «Синдром дитини, яку б'ють», що була опублікована в журналі Американської медичної асоціації. Поряд із медиками звернули увагу на питання сімейного насилля й правники, адже, з одного боку, кримінально-карані прояви в цій сфері є складовою насильницької злочинності, з іншого – «докримінальне»/некримінальне насильство в сім'ї є вагомим чинником, що сприяє вчиненню злочинів.

Враховуючи масштабність насильства в сім'ї, соціально-демографічні, економічні, культурні наслідки цього явища, ООН ще в 1996 р. визнала його «серйозним злочином проти особистості та суспільства, яке не може бути таким, що вибачається та толерується». Саме така «невибачаємость» насильницьких проявів у зазначеній сфері вимагає особливого підходу до організації запобіжної діяльності.

Складність вивчення насильства в сім'ї та розробки відповідних запобіжних механізмів науками юридичного профілю (у першу чергу, кримінологією та кримінальним правом) викликана низкою смислових контекстів, що призводить до включення в коло спеціальних робіт, присвячених даній проблемі, не лише вузько спрямованих, але й тих, які зачіпають більш загальні питання – насильство як таке та кримінальне насильство, девіантологічні, конфліктологічні, віктимологічні аспекти, вчення про запобігання злочинності, вчення про детермінацію злочинності, особистість девіанта/злочинця тощо.

З огляду на це слід зазначити, що кількість робіт, так чи інакше, пов'язаних із запобіганням насильству в сім'ї, вельми значна. У цей же час у кримінологічній літературі сформований спеціальний напрям – криминофамілістика (Д.А. Шестаков та ін.), яка вивчає злочини, що вчиняються на сімейному ґрунті. У цій площині слід відмітити й розробки А.Б. Благої, яка захистила докторську дисертацію на тему «Насильство в сім'ї: криминологічний вимір, детермінація, запобігання» (2014).

Однак, ефективність запобігання насильству в сім'ї не можна вважати високою. Це твердження не є традиційним закидом щодо якості роботи правоохоронних органів. До сьогодні розуміння низки системоутворюючих елементів феномену насильства в сім'ї залишається дискусійним. Особливо це вдається

взнаки на фоні тенденцій розвитку кримінальності в Україні, які дозволяють стверджувати, що ситуація з насильницькими проявами в родинях буде лише погіршуватися.

Відповідно до викладеного **метою даної статті** є виокремлення актуальних аспектів проблематики запобігання насильству в сім'ї з огляду на вітчизняні реалії та, враховуючи недосконалість вітчизняної практики, аналіз моделей запобіжної діяльності в цій сфері, що запропоновані в рекомендаціях ООН.

Виклад основних положень доцільно почати з низки аспектів, які характеризують феномен насильства в сім'ї: його сутність, розповсюдженість, типові складові ставлення до нього з боку населення, наявність системних зв'язків із концептуальними питаннями в сфері запобігання девіантній (у тому числі й злочинній) поведінці тощо.

Щодо сутності насильства в сім'ї слід звернути увагу на усталеність насильства як такого, адже воно «супроводжує» людство на всіх етапах його історичного розвитку, при цьому змінюється залежно від зовнішніх умов, «вбудовуючись» у будь-який формат суспільного устрою.

Останнім часом у українській науці кримінально карані насильницькі прояви (зокрема, у частині загальнокримінальних насильницьких злочинів) були піддані аналізу в низці дисертацій (наприклад, докторське дослідження О.М. Ігнатова «Теоретичні та прикладні проблеми протидії загальнокримінальній насильницькій злочинності в Україні» (2014); його концепцію розвивають Є.О. Гладкова «Криминологічний аналіз і запобігання насильницьким злочинам проти працівників органів внутрішніх справ України» (2014), А.О. Касьян «Фізичний та психічний примус у кримінальному праві України» (2015) тощо). Загалом сучасний етап кримінально-правових та криминологічних розробок насильства можна охарактеризувати як намагання включити дослідження взагалінауковий контекст, запереживши редукціоністські міркування та використавши досягнення широкого кола спеціалістей неюридичного профілю. Зокрема, йдеться про відхід від вульгаризованих соціологічних та біопсихологічних уявлень про природу насильства. Зрозуміло, що без біосоціального контексту в розумінні сутності кримінально караного насильства обійтися не можна. Однак, є очевидним потенціал концепту енергетичних та інформаційних впливів [1], адже так зване «набуття соціального досвіду» відбувається не лише шляхом усвідомленого запозичення та відтворення зразків поведінки, але й через неусвідомлені імпульси, які фіксуються мозком (феномен імпринтингу). Відповідно соціальне конструювання девіантності (у тому числі й кримінальності) обумовлюється соціокультурними особливостями певного історичного періоду, які опосередковуються в суспільних зв'язках, відносинах та ролях індивіду.

Якщо виходити з позицій системного аналізу (а лише так можна розглядати феноменологічний вимір кримінально караного насильства як соціокультурної категорії), злочинність є підсистемою суспільства, у свою чергу, насильницька злочинність є підсистемою злочинності. При цьому загальнокри-

мінальна насильницька злочинність виступає елементом так званої «ядерної» злочинності.

Принциповою складовою визначення сутності насильства в сім'ї є термінологічний аспект. Так, А.Б. Блага наводить певний перелік термінів, які застосовуються в літературі та офіційних документах: «насильство щодо жінок», «насильство в сім'ї», «домашнє насильство», «гендерне насильство» тощо. При цьому дослідниця обирає словосполучення «насильство в сім'ї» з огляду не стільки на нормативний матеріал, скільки на сутність цього явища: цей термін є більш широким за своїм змістом і охоплює всі випадки в межах досліджуваного явища (у тому числі з боку теперішніх або колишніх членів однієї сім'ї; що застосовується не тільки в домашньому середовищі, а й у будь-якому іншому місці – у гостях, за місцем роботи, у місцях відпочинку тощо) [2, с. 9, 10].

У ст.1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» [3] подане більш вузьке тлумачення поняття, що розглядається. Так, насильство в сім'ї розуміється законодавцем як будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права й свободи члена сім'ї як людини та громадянина й наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю. При цьому членами сім'ї Закон вважає осіб, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхніх дітей; осіб, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямою або непрямою лінією споріднення за умови спільного проживання.

На наш погляд, дійсно, насильство в сім'ї – дуже влучний термін, адже гендерні «відтінки», по-перше, традиційно акцентують увагу на насильстві щодо жінок (хоча чоловіки теж можуть бути жертвами), по-друге, не враховують видів насильства, що виокремлюються за критерієм віку насильника та жертви. Домашнє насильство акцентує увагу на тому, де вчинений акт насильства.

Однак, не можна цілком погодитися ані з визначенням, яке подається в Законі, ані з позицією А.Б. Благої. З огляду на сучасний підхід до розуміння насильства, на якому було наголошено раніше, зазначимо, що сутнісною особливістю сімейного насильства доцільно вважати не місце вчинення насильницького акту, а наявність інформаційно-емоційного комунікативного поля (простору), що визначає взаємодію людей – їх конфліктну взаємодію, у рамках якої насильство стає інструментом соціального керування (адже агресія, проявом якої є насильство, спрямована на розподіл та перерозподіл ресурсів). Учасниками насильницьких взаємин у родинах виступають не лише ті особи, які зберігають формальні сімейні зв'язки, але й колишні члени однієї родини, між якими наявна ця інтеракція.

Насильницькі прояви в сім'ї можуть бути опосередкованими як інструментальної, так і ворожої агресії. Відповідно до цього, щодо злочинних діянь можна говорити як про насильницькі злочини «у чистому вигляді», так і про злочини, вчинені із застосуванням насильства.

Для насильства в сім'ї як конфліктної взаємодії є притаманним не просто розподіл ролей «насильник/жертва», а так звані віктимологічні «гойдалки», коли лише випадок вирішує, хто ким стане. Це пов'язано із майже тотожними характеристиками основних дієвих осіб, включених у цей конфлікт. Наприклад, щодо матеріальної залежності: у майже 35% випадків насильства правопорушник є матеріально залежним у власній родині, у 27% випадків таким є потерпілий. Схожими є й інші риси насильника та жертви, адже члени однієї родини, як правило, репрезентують одну соціальну групу. У цьому сенсі криміно-

генний та віктимний комплекси, що притаманні насильству в сім'ї, є двома сторонами «однієї медалі». Саме ця особистісна специфіка сторін сімейного конфлікту визначає особливості механізму насильства в сім'ї, його тривалість, гостроту та, як наслідок, труднощі запобігання.

Щодо розповсюдженості насильства в сім'ї, то, як зазначає А.Б. Блага, трохи менше половини населення України (44%) особисто зазнавали насильства в сім'ї впродовж життя; майже в кожній другій родині (49%) стикалися з цією проблемою; знають про проблему домашнього насильства в сім'ях свого близького (45% респондентів) та далекого оточення (59% респондентів) [2, с. 2]. Україна не є виключенням. Згідно даних, які наводяться А.С. Політовою, насильству в сім'ї піддаються 39% опитаних (як чоловіків, так і жінок) у Швеції, Естонії, Латвії, 38% – у Фінляндії, Великій Британії [4, с. 88]. Таким чином, можна говорити про певний «середньоевропейський» рівень насильницьких проявів, однак, для коректної оцінки ситуації слід брати до уваги неоднорідність цих проявів із притаманним їм структурними особливостями та латентністю насильства.

Зокрема, у літературі відмічається стабільна тенденція до зростання зареєстрованих обсягів цього явища як в абсолютних показниках, так і в розрахунку на 100 тис. населення, а також однозначна перевага адміністративно караних його проявів. Структура зареєстрованого насильства в сім'ї демонструє суттєве переважання фізичного (61,5%) та психологічного (34,2%) видів насильства (при чому насильство в сім'ї тільки одного виду майже не зустрічається – найчастішим є вчинення декількох видів насильства). Види насильства мають власні структурні особливості: при вчиненні адміністративно караних проявів суттєво переважає моральна шкода, на другому місці – фізична шкода; при злочинних посяганнях переважно заподіюється фізична шкода, на другому місці – майнова, на третьому – моральна шкода [2, с. 10, 11].

За даними, які були отримані автором даної статті в результаті опитувань (в опитуваннях брали участь студенти старших курсів Інституту національного та міжнародного права МГУ та повнолітні члени їх сімей – загалом 174 особи), з'ясовано, що «справжнім» насильством у сім'ї вважається фізичне (майже 64% респондентів). Саме за умови заподіяння такого насильства допускається та заохочується втручання держави (правоохоронних органів). Те, що відноситься до категорії «психологічне насильство», вважається приватною справою членів родини. Сексуальне насильство розуміється виключно в контексті злочинних проявів.

У ході опитувань були отримані дані, які дають можливість припустити наявність певної залежності толерування насильства в сім'ї від віку та статі респондентів: чим старшим вони є, тим більш поблажливим є їх ставлення до насильницьких проявів; жінки загалом більш нетерпимі, аніж чоловіки.

Щодо латентності насильства в сім'ї слід звернути увагу на те, що переважно це питання розглядається в контексті злочинних проявів: застосування статистичних методів вивчення латентності дозволяє стверджувати, що протягом 2010-2012 рр. індекс латентності злочинів, пов'язаних із насильством у сім'ї, у середньому майже в 1,5 рази перевищував індекс латентності загальної злочинності в Україні, а в 2013 р. вони майже вирівнялися [2, с. 11]. Загалом це зрозуміло, адже в державі після набуття чинності нового КПК була суттєво змінена система реєстрації правопорушень.

Така ситуація з насильством у сім'ї в Україні вимагає активних дій. Однак, слід наголосити на тому, що запобігання цьому явищу не може вибудовуватися ізольовано від вирішення концептуальних проблем організації системи запобігання

девіантності (у тому числі й кримінальності). Зокрема, йдеться про ювенальну юстицію.

Як відомо, гостра суспільна дискусія про ювенальну юстицію багато в чому точиться навколо питання щодо «втручання в сімейні справи» та «вилучення дітей із сімей». Вбачається, що з цим питанням щільно пов'язане саме насильство в сім'ї. Противники запровадження ювенальної юстиції наголошують на тому, що навіть потенційна можливість такого вилучення та, загалом, втручання держави та громадських інституцій у справи сім'ї підриває засади родинного життя, загрожує спадковості суспільних цінностей та розриває зв'язки між батьками та дітьми. Але якщо дитина страждає від насильства, то немає підстав вважати, що така родина може надати дитині підтримку та виховання, не говорячи вже про захист. На наш погляд, у таких випадках право батьків на виховання дітей та право дитини на родину поступаються необхідності забезпечити життя, здоров'я та безпеку останньої.

Ще одним аспектом є питання розбудови в Україні системи кримінальної юстиції для неповнолітніх. Звернемо увагу на вітчизняну судову практику щодо примусових заходів виховного характеру: більш, ніж у 80% випадків суди застосовують передачу неповнолітнього під нагляд батькам чи особам, що їх замінюють. При цьому досить формально оцінюється стан сімейних відносин та реальна спроможність родини позитивно впливати на «важкого» підлітка. На наш погляд, з огляду на ситуацію з насильством у сім'ї, слід розвивати й альтернативну систему нагляду за дітьми-делінквентами, зокрема, інститут судових вихователів, тим більше, що його нормативні основи були закладені ще в 90-х роках ХХ ст. Відомо, що сімейне неблагополуччя є одним із найвагоміших криміногенних чинників стосовно злочинності неповнолітніх. Відповідно до цього запобігання даному виду кримінальності має включати й активне попередження насильства в сім'ї, у тому числі й шляхом запровадження нових для вітчизняного кримінального права інститутів впливу на дітей-делінквентів.

Таким чином, запобігання насильству в сім'ї має велике значення для поліпшення кримінальної ситуації в державі та організації системи протидії злочинності. При цьому вбачається, що головним напрямом має стати підвищення ефективності спеціальних заходів із запобігання насильницьким проявам.

З огляду на це доцільно зазначити, що на рівні ООН у 90-х роках ХХ ст. було розроблено рекомендації стосовно модельного законодавства щодо насильства в сім'ї [5], метою якого є подолання прогалин у діючому кримінальному та цивільному законодавстві й/або вдосконалення спеціальних законів проти сімейного насильства.

Відповідно до розділу Б, насильницькі прояви в сім'ї розуміються як «всі насильницькі дії фізичного, психологічного та сексуального характеру стосовно жінок, вчинені на підставі статевої ознаки, особою чи особами, які пов'язані з ними сімейними та близькими відносинами». Як видається, це доволі вузьке розуміння насильства в сім'ї, застосування якого можна пояснити намаганням ООН розробити загальну термінологію та закріпити найбільш розповсюджені насильницькі прояви. Ця позиція може вважатися мінімальним стандартом для регламентації в національному законодавстві. Зрозуміло, що кожна держава вправі розширити розуміння цього явища. У цьому сенсі визначення насильства в сім'ї, подане в ст.1 профільного Закону України, видається більш вдалим.

Відповідно до модельного законодавства, запропонованого ООН, слід наголосити на тому, що провідну роль у запобіганні насильству в сім'ї мають відігравати саме державні структури (поліція та органи юстиції). Інститути громадянського суспільства в запобіганні даному явищу лише допомагають державі.

Зокрема, у п. 2 розділу Д «Навчання консультантів» йдеться про те, що альтернативи системі кримінального правосуддя стосовно правопорушників (у нашому випадку – осіб, які вчиняють насильницькі злочини як прояв сімейного насильства) не існує. Захист жертв також має бути забезпечений кримінальним процесуальним механізмом.

Ця обставина видається знаковою, адже для провідних держав (у першу чергу, держав – членів ЄС) стосовно посягань у приватній сфері є притаманною модель з акцентом на діяльності саме недержавних інституцій. Таким чином, щодо особливостей суб'єктного складу модель запобігання насильству в сім'ї є державною з допоміжною роллю інститутів громадянського суспільства.

Щодо об'єктів впливу можна виокремлювати модель запобігання насильницьким діям (тобто вплив на правопорушника) та модель запобігання віктимізації (тобто вплив на жертву насильства).

Стосовно моделі впливу на правопорушника важливо зазначити, що запобігання насильству в сім'ї передбачає не лише примусовий/каральний вплив як такий, але й роботу з кривдником задля усвідомлення ним власної відповідальності та вироблення мотивації на ненасильницьку взаємодію. Такий підхід вбачається цілком вірним, адже усталеності стереотипу поведінки неможливо досягти лише через зовнішні впливи. Останні мають бути поштовхом для самостійної внутрішньої роботи.

У свою чергу, щодо моделі запобігання віктимізації йдеться про первинну та вторинну віктимізацію. Щодо первинної – акцентується увага на акумуляції зусиль задля сприяння виробленню короткотермінових і довгострокових стратегій захисту від насильства; щодо вторинної – відновлення нормального способу життя. Вбачається, що застосування такого комплексного підходу є доцільним з огляду на те, що почасти для жертви є притаманним певне звикання до насильницьких дій. Тому вироблення активної позиції самої жертви, розуміння нею того, що вона є стороною конфліктної взаємодії та відповідальна за власне життя та здоров'я, слід вважати перспективним напрямом запобіжної діяльності на сучасному етапі.

З огляду на викладене можна зауважити, що запобігання насильству в сім'ї як самостійний напрям протидії насильницьким злочинам має бути комплексним та орієнтуватися на досягнення кінцевого результату – вироблення в сторін конфліктної взаємодії стійких стереотипів ненасильницької та невіктимної поведінки. Саме на це орієнтує й позиція ООН.

Все викладене дозволяє дійти **загального висновку**, що проблематика запобігання насильству в сім'ї є актуальним теоретико-прикладним напрямом фахових досліджень, який на підставі ретельного осмислення сутності, оцінки стану цього явища в Україні з урахуванням новітніх розробок вимагає перегляду низки наукових та доктринальних положень. Це надасть можливість, вдосконаливши відповідні нормативні приписи з урахуванням позиції ООН, підвищити ефективність запобіжної діяльності в даній сфері.

Відповідно до цього **перспективним у подальших дослідженнях** вбачається виведення фахової дискусії щодо запобігання насильству в сім'ї на новий рівень, адже зазначене питання безпосередньо стосується захисту прав людини, поліпшення кримінальної ситуації в країні.

Література:

1. Ігнатів О.М. Протидія загальнокримінальній насильницькій злочинності в Україні: монографія / Ігнатів О.М. – Х.: Діса Плюс, 2013. – 650 с.
2. Блага А.Б. Насильство в сім'ї: кримінологічний вимір, детермінація, запобігання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 / А.Б. Блага; ХНУВС. – Х., 2014. – 40 с.

3. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 10. – Ст. 70 (у ред. від 09.12.2012 р.).
4. Политова А.С. Насилие в семье: международный опыт и современное состояние // Актуальные проблемы деятельности органов внутренних дел по противодействию насилию в семье: тез. докл. междунар. науч.-практ. конф., Минск, 22 ноября 2013 г. / МВД РБ, УО «Академия МВД внутр. дел РБ»; под ред. С.В. Добрияна, И.Л. Федчука. – Минск: – Акад. МВД, 2013. – С. 88-91.
5. Модельное законодательство о насилии в семье. Рекомендации ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gender.cawater-info.net/publications/pdf/mod_un.pdf.

Орловская Н. А. Предупреждение насилия в семье: стандарты ООН и украинские реалии

Аннотация. Статья посвящена актуальным вопросам предупреждения насилия в семье в Украине. На основе анализа моделей предупреждения семейного насилия, которые представлены в рекомендациях ООН, с учетом кри-

минологической ситуации в этой сфере очерчены перспективные направления предупредительной деятельности.

Ключевые слова: насилие в семье, насильственная преступность, конфликт, коммуникативное пространство, модель предупреждения насилия в семье.

Orlovska N. Domestic violence prevention: UN standards and Ukrainian realities

Summary. The article is devoted to domestic violence prevention actual aspects in Ukraine. Based on domestic violence prevention models analysis (they are represented in UN recommendations taking into account criminological situations in such sphere) the prevention activity perspective directions are outlined.

Key words: domestic violence, violence crime, conflict, communicative environment, domestic violence prevention model.